

УДК : 94 (477.7)

Мезенцева І. М.

ст. викладач кафедри українознавства ОДАБА

Думанська Л. Б.

ст. викладач кафедри українознавства ОДАБА

Іванченко А. Ю.

студентка II курсу АХІ ОДАБА

ХРАМ СВЯТИТЕЛЯ ГРИГОРІЯ БОГОСЛОВА І СВ. МУЧЕНИЦІ ЗОЇ – ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА ОДЕСИ КІН. ХІХ СТ.

Історія Одеси є, передусім історією розвитку її культури, яка створює її неповторне обличчя, надає своєрідності, самобутності, а також відображає якісну характеристику суспільного життя. Дослідження та збереження історико-архітектурної спадщини для майбутніх поколінь справедливо вважається необхідною передумовою розвитку нації та її культури. Храми, найкрасивіші споруди, які оточують людину та збагачують її духовну свідомість, що особливо актуально в сучасних умовах розвитку суспільства.

У цьому розумінні визначний інтерес як для науковців, так і для широких кіл громадськості може представляти історія храму святителя Григорія Богослова і святої мучениці Зої – архітектурної пам'ятки Одеси кінця ХІХ ст.

Також актуальність дослідження зазначеної теми в історіографії зумовлена вивченням історії православ'я – одного з головних напрямків регіональних досліджень. Серед різних аспектів діяльності православної церкви в Одесі у ХІХ – на поч. ХХ ст. безсумнівний інтерес викликає її внесок в розвиток освіти, а також вивчення історії окремих храмів дає можливість відтворити історію меценатства.

Мета даної статті полягає в дослідженні історії храму свт. Григорія Богослова і св. мч. Зої, його архітектурних стильових особливостей крізь призму розвитку культури Одеси в зазначений період, діяльності відомих видатних державних і духовних осіб міста.

У 90-х рр. ХІХ ст., коли Одеса переживає значне піднесення промисловості, торгівлі, місто активно забудовується житловими, комерційними, громадськими і культовими спорудами. Спостерігається

розвиток урбанізованої культури, високий рівень благоустрою, розквіт архітектури з строкатим розмаїттям стилів і напрямів. Місцем розташування значної кількості навчальних закладів стає вулиця Старопортофранківська, забудова якої після ліквідації зони порто-франко здійснюється переважно навчальними, лікувальними і благодійними установами. В зазначений період у системі освіти суттєва увага приділялась духовному просвітництву, вихованню моральності учнівської молоді. В приходських народних училищах викладання велось священиками приходу, а там, де не діяли домові церкви, учні відвідували, як правило, поблизу розташований храм.

Саме в цей час, 15 лютого 1894 р., міський голова, таємний радник Г. Г. Маразлі, ім'я якого без перебільшення можна віднести до найвизначніших меценатів за всю історію міста [12, 168–188], звернувся до Одеської міської думи з пропозицією зведення за власні заощадження між будівлями другої міської жіночої гімназії та міським шестикласним училищем храму на спомин своїх батьків – Григорія Івановича і Зої Фердинандовни і освячення його на честь їх небесних покровителів – свт. Григорія Богослова і св. мц. Зої. Своєю постановою дума дозволила будівництво церкви на ділянці міської землі «для задоволення релігійних потреб учнів поблизу розташованих навчальних закладів», а також «висловила щире подяку за його нове пожертвування, яке є дорогоцінним ювілейним подарунком для Одеси від його достойного міського голови» [14, 61–63].

Авторство проекту храму, як зазначає Пилявський В. О., належить архітектору Л. Ф. Прокоповичу [8, 125] – випускнику Петербурзької академії мистецтв, який ще до її закінчення на початку своєї професійної кар'єри в Одесі працював викладачем у школі малювання Товариства витончених мистецтв, а з початку 1891 р. займав посаду архітектора Техніко-будівельного відділу Одеської міської управи. У 1893 р. перейшов до градоначальства, де три роки працював техніком. Завдяки високому рівню своєї майстерності та професіоналізму, які були необхідною вимогою для претендентів на посаду єпархіального архітектора, він протягом 1895–1918 рр. обіймав цю достатньо

престижну посаду. На початковому етапі своєї практичної діяльності Лев Федорович освоїв прийоми офіційного напрямку зодчества, яке базувалось на стилістиці допетровської епохи, і намагався застосувати їх в екстер'єрах житлових та громадських будівель. Серед найвідоміших культових споруд Одеси, до народження яких має безпосереднє відношення Л. Ф. Прокопович, слід назвати будівництво за проектом відомого зодчого Санкт-Петербургу кін. XIX – поч. XX ст. М. М. Никонова комплексу Афонського Пантелеймонівського подвір'я, церкви Св. Іллі Пророка Афонського Іллінського подвір'я (1896 р.), яка побудована вже за власним проектом Прокоповича. У 1899 р. він керував роботами по зведенню будівлі церкви Св. Адріана та Наталії (за участю архітекторів Л. Л. Влодека і А. Д. Тодорова) [9, 96–97].

Розроблений і затверджений проект спорудження храму свт. Григорія Богослова і св. мц. Зої, враховуючи його основне призначення, передбачав наявність головного фасаду, який був направлений на Старопортофранківську вулицю, і двох бокових – на подвір'я гімназії і училища. Також крім головних вхідних дверей було заплановано дві бокові: одна – для входу молодих панянок, відповідно друга – для входу юнаків. Саме завдяки такому прийому вирішувалось одне із головних і складних завдань – відокремлено розташованій церкві надати характер «домової» [11, 2].

За попередніми розрахунками вартість будівлі без образів, але з іконостасом була встановлена в 20500 руб. сер. [11, 2].

Урочиста закладка храму на святково прикрашеній прапорами і гербами міста площі за участю не тільки представників міської влади, учнівської молоді, а і значної кількості населення, відбулась 9 серпня 1894 р. о пів на другу годину дня [2, 2]. Про подробиці цієї важливої події у житті Одеси повідомляли газети «Новоросійський телеграф», «Одеські новини», «Одеський листок», «Відомості Одеського градоначальства». Богослужіння здійснював настоятель Стрітенської церкви протоієрей о. Арнольдов, після завершення якого у фундамент церкви була закладена мідна скринька з міськими газетами від 9 серпня та мідна

дощечка з наступним написом: «9 серпня 1894 р. під час царювання Государя імператора Олександра III на Старопортофранківській вулиці в Одесі була закладена церква у присутності Високопреосвященнішого Іустина, архієпископа Херсонського і Одеського, одеського градоначальника генерал-лейтенанта П. О. Зеленого, міського голови Г. Г. Маразлі, товариша міського голови В. М. Лігіна, членів управи В. Ф. Докса, К. М. Мінчіакі, О. М. Новікова і О. О. Швендера, зведена за планами архітектора С. А. Ландесмана на кошти Г. Г. Маразлі» [3].

Пожертвування на будівництво храму, закінчення якого заплановано було на липень 1995 р., складало 25000 руб. [3].

Зведення православної церкви здійснював видатний майстер Одеської архітектури цивільний інженер С. А. Ландесман, який народився у 1860 р. в Одесі, а у 1880 закінчив реальне училище і вступив до Петербурзького Інституту цивільних інженерів, навчання в якому завершив у 1886 р. Початок його професійної кар'єри пов'язаний з рідним містом, де він з 1888 р. працював позаштатним техніком при Одеській міській управі, а вже у 1890 р. його призначили на посаду міського архітектора по нагляду за міськими спорудами, на якій перебував до 1910 р. [9, 119–120]. Визнанням таланту Семена Андрійовича є те, що він є автором проектів і будівництва значної кількості громадських і житлових будівель, які відрізняються досконалістю і виваженістю архітектурно-планових рішень.

Освячення храму відбулось 16 березня 1896 р. Чин освячення очолив, по благословенню Високопреосвященнішого Іустина архієпископа Херсонського и Одеського, Преосвященніший єпископ Єлисаветрадський Тихон, вікарій Херсоно-Одеської єпархії. Після завершення чину освячення відбулась літургія, яку також очолив Тихон разом з тими ж представниками духовенства. Під час служіння літургії були присутні міський голова Ф. В. Адаменко, міський градоначальник генерал-лейтенант П. О. Зелений, члени управи К. Е. Андрієвський, В. Філіппович і П. С. Аркудинський, директор народних училищ Шпановський, інспектор П. К. Борзаковський [1; 6].

Можливість уявити початковий вигляд тільки що освяченої церкви надає нам опис храму свт. Григорія Богослова та св. мц. Зої у «Херсонських єпархіальних відомостях»: «Невелика гарна, біла будівля храму виглядає надзвичайно весело. Дзвіниця достатньо висока: золочений купол з хрестом яскраво виблискує на сонці, підноситься над усіма будівлями, що його оточують, і його видно на далекій відстані від церкви. Усередині також має надзвичайно приємний, живий вигляд. Шість величезних вікон з кольоровим склом пропускають приємне, м'яке світло...» [7, 182–183].

Що ж стосується архітектурних особливостей, то більшість елементів вказує на те, що храм побудований у так званому російському або псевдоросійському стилі. Особливо це підтверджують форма купола, колони головного фасаду і вікна.

Архітектура Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. зазнавала великого впливу російського зодчества. В цей час у Росії набув популярності так званий російський або псевдоросійський стиль. Під час спорудження будинків у цьому стилі бралися за зразок пам'ятки Московської, Суздальської, Смоленської, Ярославльської архітектури XVI – XVII ст. Характерними рисами таких будівель були цибулеподібні куполи церков, прикраси – кокошники, наметові завершення тощо. Псевдоросійський стиль став офіційним церковним стилем у Російській імперії [4, 517]. Більшість православних церков України зводилася у цих формах [13, 105].

У 60-х рр. XIX ст. в мистецьких колах Одеси виявляли підвищений інтерес до російської архітектури допетровської епохи. Сформувалася доволі значна група талановитих художників і архітекторів, які закликали до відродження і впровадження в будівельне життя міста на рівних правах з іншими російського чи, як його ще називали, єпархіального стилю. Подальший розвиток якого в архітектурі наступних 1870–1890-х рр. був пов'язаний з накопиченням історичних знань, а також науковими дослідженнями таких видатних архітекторів, археологів і мистецтвознавців, як О. М. Горностаєва, Л. В. Даля, М. В. Султанова, В. В. Сулова та ін. [10, 33]. На сторінках журналу

«Зодчий» публікувалися обміри та фотозображення архітектурних пам'яток російської давнини. Значний вплив на розвиток псевдоросійського стилю в Одесі мав ряд робіт відомих зодчих Санкт-Петербургу – проект Миколаївської церкви М. В. Султанова, Афонського Пантелеймонівського подвір'я М. М. Никонова. Одеські талановиті майстри, ентузіасти і завзяті прихильники цього напрямку – архітектори Ю. М. Дмитренко, А. Д. Тодоров, Л. Ф. Прокопович володіли своїм почерком і відрізнялися власними звичками і особливостями [10, 34]. Найчастіше псевдоросійський стиль використовувався в храмовому будівництві міста.

Церква свт. Григорія Богослова та св. мч. Зої однефна, «нагадує за формою давню базиліку і немов оповита очищувальною символікою сонячного світла» [5, 129]. Важливою особливістю є те, що своєю вівтарною частиною вона направлена на захід, хоча згідно церковних канонів має бути спрямована на схід. Це було пов'язано із неможливістю розташування вівтаря у східній частині храму через сусідні споруди [14, 14].

«Будівля православної церкви, – як зазначалось у одному із серпневих номерів газети «Новоросійський телеграф», – відрізняється витриманістю стилю, красою та простором внутрішніх приміщень» [2, 2]. Дійсно, архітектурному характеру храму притаманний лаконічний образ, чіткість об'ємів, пропорцій, правильність викладання форм, сухе трактування декору. Горизонтальне членування тягами протиставляється вертикальному устремлінню об'ємів. Тому, не дивлячись на невеликий розмір церкви, вона створює враження величної та монументальної споруди. Але одночасно здається легкою, стрункою та літаючою. Внутрішня структура приміщень чітко і послідовно відображається в зовнішніх формах. Хоча пам'ятки російського зодчества XVI–XVII ст. і надихали Л. Ф. Прокоповича під час створення проекту, а їх архітектурні особливості виступали для нього певним зразком, але неправильність і невпорядкованість форм, якими вони відрізняються, є прямим протиставленням класичній симетрії церкви свт. Григорія Богослова і св. мч. Зої.

Прекрасний фасад прикрашає висока витончена дзвіниця зі своєю головною зовнішньою властивістю – сильно підкресленим прагненням вгору. Композиційно вона ділиться на три частини. Перша частина – це вхід, прикрашений невеликим портиком з арочним перекриттям. Порттик підтримують дві стилізовані колони з різьбленими капітелями. Варто зауважити, що за проектом колони були прямими і не мали настільки вираженого ентазису. Арочні лиштви прикрашають дерев'яні двері, над якими мозаїкою викладений образ святителя Григорія Богослова.

Друга частина є безпосередньо самою дзвіницею. Вона має призматичну форму, в плані являє собою квадрат. Це четверик, з усіх боків прикрашений подвійними арками, які розділяє невелика пілястра. Кути дзвіниці підкреслюються барельєфними зображеннями хреста. Завершує четверик великий рельєфний кокошник.

Кокошники є важливим елементом декору не тільки даного храму, а й будь-якої православної церкви, збудованої у російському стилі. Малі кокошники вінчають вузькі, трохи заглиблені в масив стіни, арочні вікна з профільюючим обрамленням у вигляді двох пілястр. У віконних прорізах можемо спостерігати відсутність замкового каменю. В результаті ремонтно-реставраційних робіт у храмі встановлені металопластикові вікна, проте сучасні лиштви повторюють оригінальну форму початкових. Але, на жаль, відсутні вітражі.

Покриває дзвіницю висока пірамідальна вежа шатрової форми з чотирма прорізними напівкруглими слуховими віконцями. У радянський час, коли приміщення храму використовували як склад, дзвіниця була зруйнована. А під час реставрації форму і функцію слухових віконць змінили. Зараз вже немає завершальних орнаментальних кокошників. І скоріше за все, це вже не віконця, а лише елемент декору. Відновлення дзвіниці закінчилося в 1993 р. Перед урочистим всенічним бдінням напередодні свята Різдва Христового у 1994 р. пролунав перший дзвін, до цього дзвони знаходились у дворі церкви. У 2001 р.

завдяки допомозі меценатів з Дніпропетровська були привезені два нових дзвони, зараз їх у дзвіниці дев'ять [16, 168].

Завершує вертикальну композицію дзвіниці золота цибулинна главка з хрестом на округлій в плані шийці.

Площа церковного залу становить 37 кв. саж. (78.9 м²). Раніше можна було вільно розмістити в ньому 400–450 учнів. У зв'язку з функціонуванням центрального опалення в церкві з початкового періоду її діяльності під головним залом були розташовані калориферна і приміщення для сторожа. І зовні, і всередині стіни будівлі були штукатурені і пофарбовані олійною фарбою світлого кольору [11, 2; 7, 182]. Стеля з відкритими різьбленими кроквами зберігає свій первісний вигляд. В процесі колишніх реставраційних робіт ліванський кедр, з якого виготовлені всі дерев'яні конструкції, зіпсували олійною фарбою. Зараз всю фарбу зняли, стеля знаходиться на етапі реконструкції і оновлення. Підлога, на жаль, не збереглася. Раніше вона була паркетною, зараз встелена керамічною плиткою.

Інтер'єр і внутрішнє оздоблення храму свт. Григорія Богослова і св. мч. Зої відзначаються простотою і витонченістю. У 2002 р. на стіни церковного залу одеським іконописцем Сергієм Бурдою були нанесені фрески з образами святих яскравого поліхромного забарвлення з золотистою окантовкою [14, 57]. Внутрішнє оздоблення храму доповнюють кокошники химерної форми. Наприкінці XIX ст. «іконостас був виготовлений з дерева, пофарбований, як і стіни, у світлий колір з позолотою. Весь живопис належав пензлю відомого художника, директора школи малювання Товариства витончених мистецтв Попову» [7, 183]. Значний інтерес з художньої точки зору представляють царські врата. Авторство різьблення по дереву з позолотою належить Олександрю і Ігорю Стельмахам [16, 168]. Праворуч від царських врат розміщена ікона Спасителя, ліворуч – Божої Матері, на вратницях – зображення святих архангелів Михаїла та Гавриїла, крайня права ікона іконостасу – свт. Григорія Богослова, а ліва – мч. Зої. Над царськими вратами знаходиться ікона Тайної вечері. У верхній його частині – ікони дванадесятих свят – Різдва

Христова, Різдва Пресвятої Богородиці, Стрітєння Господня, Введення у храм Пресвятої Богородиці, апостолів Петра і Павла, а також святих рівноапостольних Костянтина і Олени. Між вікнами представлені ікони на полотнах – Воскресіння і Різдва Христова, сходження Св. Духа на апостолів і Хрещення Господня, а над ними ікони багатьох інших святих.

Отже, заснування і початковий період історії храму свт. Григорія Богослова і св. мч. Зої – однієї із перлин творчості видатних архітекторів Л. Ф. Прокоповича і С. А. Ландесмана, відображають розвиток благодійництва і культури, зокрема храмової архітектури, а також зв'язок православ'я із системою освітніх закладів, і одночасно підкреслюють його значну роль в освітньо-виховних процесах у кін. XIX – на поч. XX ст. в Одесі. Зазначений період в історії архітектури міста відомий впливом російського зодчества. Найбільш показово проявився так званий російський або псевдоросійський стиль у храмовому будівництві, візуальним свідченням чого є будівля церкви свт. Григорія Богослова і св. мч. Зої. Увага до православних храмів – архітектурних пам'яток міста, які є скарбницею не тільки національної культури, а і світової загалом, є основним завданням для державних діячів, науковців та громадськості.

SUMMARY

This article devoted to the history of the Church of St. Gregory the Theologian and Martyr Zoe – architectural monument of the late XIX century in Odessa. Analyzed its architectural style features in the light of culture of that period and activities of outstanding state and spiritual personalities of town.

Література:

1. Ведомости Одесского градоначальства. – 1896. – 19 марта.
2. Закладка новой церкви [Текст] // Новороссийский телеграф. – 1894. – 10 августа.
3. Закладка церкви [Текст] // Одесские новости. – 1894. – 10 августа.
4. История русской архитектуры [Текст] : [учеб. для студентов вузов по направлению и спец. «Архитектура»] / [В. И. Пилявский и др. ; под общ. ред. Ю. С. Ушакова, Т. А. Славиной] – СПб. : Стройиздат, 1994. – 600 с.
5. Кадурина А. О. Типы зданий и их символы в архитектуре Одессы : [монография] [Текст] / А. О. Кадурина – Одесса : ФЛП «Фридман А. С.», 2013. – 262 с.
6. Освящение храма свв. Григория и Зои [Текст] // Одесские листок. – 1896. – 17 марта.
7. Освящение в г. Одессе нового храма св. Григория Богослова и мучен. Зои [Текст] // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1896. – №7. – С. 182–183.

8. Пилявский В. А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие : [справочник] [Текст] / В. А. Пилявский. – Одесса : Optimum, 2010. – 276 с.
9. Пилявский В. А. Зодчие Одессы : [историко-архитектурные очерки] [Текст] / В. А. Пилявский. – Одесса : Optimum, 2010. – 212 с.
10. Пилявский В. А. Архитектура Одессы. Стиль и время : архитектурно-историческое эссе [Текст] / В. А. Пилявский – Одесса : Optimum, 2010. – 137 с.
11. Проект церкви для учащихся, сооруженной на средства Г. Г. Маразли [Текст] // Новороссийский телеграф. – 1894. – 27 марта.
12. Решетов С. Г. Григорий Маразли, честь паче почести : [монография] [Текст] / С. Г. Решетов, Л. В. Ижик Одесса : ТЭС, 2012. – 352 с.
13. Третяк К. Західні та східні впливи на архітектуру України [Електронний ресурс] / К. Третяк // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 5. – С. 102–107. – Режим доступу до журн. : <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine> 2000 5 24.pdf
14. Храм святителя Григория Богослова [Текст] / [сост. Григорий Мухин ; ответ. ред. А. М. Яций]. – Одесса : Храм святителя Григория Богослова, 2003. – 72 с.
15. Храмы и монастыри Одессы и Одесской области [Текст] / [сост. : прот. А. Кравченко, Г. Мухин, прот. В. Петлюченко, прот. А. Руссу, Александр Яций и др.]. Выпуск. 1, 2. – Одесса : ТЭС, 2001. – 156 с.
16. Храмы и монастыри Одессы и Одесской области [Текст] / [сост. : прот. А. Дмитрук, архимандрит В. Быков, прот. В. Петлюченко, прот. А. Кравченко, прот. А. Руссу и др.]. Выпуск 3. – Одесса: ТЭС, 2012 – 432 с.